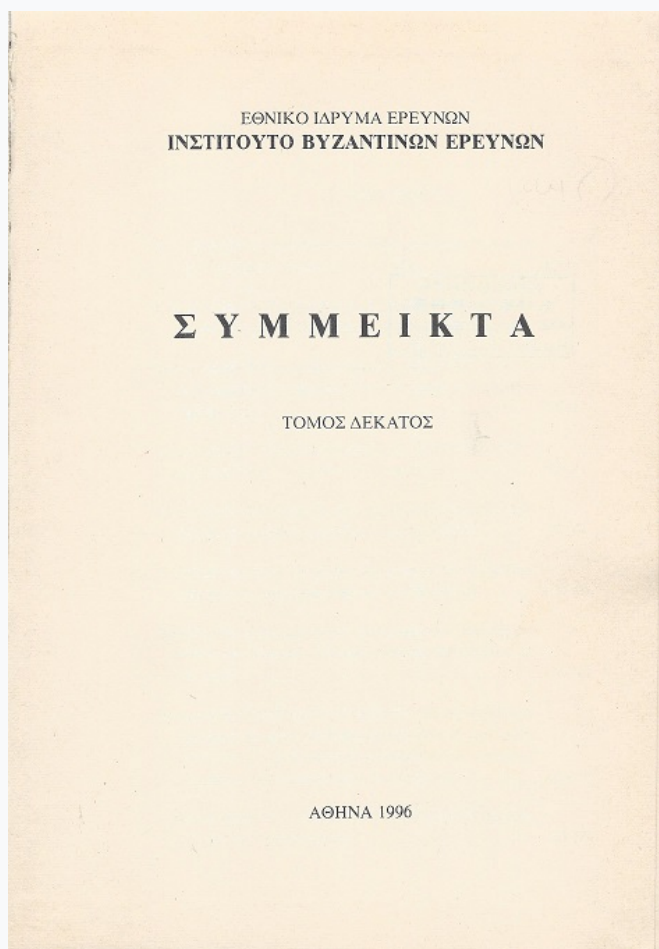

Byzantina Symmeikta

Vol 10 (1996)

SYMMEIKTA 10

Σημειώσεις για την εικόνα του «Άλλου» στο Βυζάντιο

Λένος ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.814](https://doi.org/10.12681/byzsym.814)

Copyright © 2014, Λένος ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ Λ. (1996). Σημειώσεις για την εικόνα του «Άλλου» στο Βυζάντιο. *Byzantina Symmeikta*, 10, 235–239. <https://doi.org/10.12681/byzsym.814>

ΛΕΝΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ ΣΤΟ
BYZANTIO

*indeed all the business of life,
is to endeavour to find out
what you don't know by what you do;
that's what I called 'guessing
what was at the other side of the hill ...
Duke of Wellington, Croker Papers*

Στον αιώνα μας από τους κεντρικούς άξονες των ιστορικών ήταν η ανάλυση της ταυτότητας κυρίως των εθνών και των κοινωνιών που προέκυψαν από τα εθνικά κινήματα του 19ου αιώνα καθώς και των προγενεστέρων μορφών τους. Στα τέλη του αιώνα μας, ήταν αναμενόμενο να συστηματοποιηθούν έρευνες, αναλύσεις και να προκύψουν μέθοδοι για την μελέτη της «ετερότητας» και μάλιστα σε μια περίοδο έξαρσης και πάλι του εθνικιστικού φαινομένου που, ωστόσο, διαφέρει ουσιαστικά από εκείνο του περασμένου αιώνα.

Οι ιστορικοί, ιδιαίτερα όσοι ασχολούνται με τη μελέτη του Βυζαντίου και του σλαβικού κόσμου, δύσκολα συντάσσονται με τις αντιλήψεις και τις ερευνητικές μεθόδους που έχουν διαμορφωθεί από την Ανθρωπολογία και την Εθνολογία. Η δυσκολία προέρχεται μεταξύ άλλων, όπως έχει ήδη γραφεί, και επειδή ο ιστορικός του Μεσαίωνα είναι εγκλωβισμένος στο υλικό που διαθέτει από αιώνες. Το συγκεκριμένο υλικό έχει υποστεί

αλληπάλληλες επεξεργασίες από ιστορικούς προγενεστέρων γενεών και φορτίζεται από τις δικές τους ερμηνείες¹.

Ένα σχετικά καινούργιο θέμα όπως η «ετερότητα» απαιτεί, λοιπόν, από τον ιστορικό σήμερα να επαναπροσδιορίσει το αντικείμενό του σε σχέση με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας καθώς και σε σχέση με τις ερμηνείες που έχουν στο παρελθόν διατυπωθεί, ώστε να μπορέσει να προχωρήσει σε νέα ανάγνωση του υλικού.

Ο «άλλος» για την εποχή μας συνιστά ένα αντικείμενο ευεπίφορο σε κάθε λογής σχολιασμό. Εμφανίζονται και πάλι ποικίλες θεωρίες που εξυπηρετούν κάθε λογής σκοπιμότητες αλλά ξεφεύγουν από το χώρο της ιστορικής έρευνας. Εξετάζεται η ταυτότητα του «αλλοδαπού», του «εγχρώμου», του ομοφυλόφιλου, του Εβραίου ή του Άραβα, και όχι μόνον².

Ως προς το Βυζάντιο, οφείλει κανείς να διακρίνει αμέσως ότι της μελέτης του «άλλου» και της «ετερότητας» προηγήθηκε η εκπόνηση εργασιών για την εθνική κυρίως ταυτότητα. Ωστόσο, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι η μελέτη των στοιχείων που αφορούν την ετερότητα, θα επιτρέψουν με μεγαλύτερη άνεση τον προσδιορισμό και της ταυτότητας³.

Ας επιστρέψουμε όμως στις πηγές για να θυμίσουμε ότι ο βυζαντινός συγγραφέας οποιασδήποτε περιόδου λειτουργεί κατ' αρχήν από θέσεως ισχύος έναντι του περιγραφόμενου «άλλου», είτε πρόκειται για λαό είτε για κοινωνικό μόρφωμα είτε για άτομα. Κι ακόμη, ότι οι βυζαντινοί λόγιοι είναι φορείς μιας συγκεκριμένης αντίληψης για την οργάνωση της κοινωνίας, της ιδεολογίας της και για τον ή τους κώδικες που την διέπουν.

Σε αντίθεση με τον ανθρωπολόγο ή τον εθνολόγο, ο σύγχρονος ιστορικός δεν έχει στη διάθεσή του το αντικείμενο παρατήρησης για να μπορέσει να το διασταυρώσει και να ελέγξει την ποιότητα των

1. Βλ. Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Βυζαντινή Ιστορία και Ιστορία, Αφιέρωμα στη Μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα 1992, 95-101.

2. Βλ. ενδεικτικά το συλλογικό τόμο *Οι Περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993 και Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Όψεις της Φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο*, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1989, 147-152.

3. Βλ. Vasilka TĀPKOVA-ZAIMOVA, Byzance, l'Europe occidentale et les peuples balkaniques. Quelques traits de leur optique réciproque), *Etudes Balkaniques* 3, 1993, 25-29. Helène AHRWEILER, L'image de l'autre et les mécanismes de l'altérité, *Comité International des Sciences Historiques*, Rapports I, Στουτγάρδη 1985, 60-67.

πληροφοριών. Είναι, έτσι, υποχρεωμένος να διηθήσει τις πληροφορίες, που του παρέχονται από τα γραπτά μνημεία και τα έργα τέχνης, επιχειρώντας να εκμαιεύσει τα στοιχεία εκείνα που θα οδηγήσουν σε πληρέστερη κατανόηση νοοτροπιών και πρακτικών του Μεσαίωνα.

Χαρακτηριστική, ανάμεσα σε τόσες άλλες περιπτώσεις, είναι η Άννα η Κομνηνή. Ο τρόπος με τον οποίο αποτύπωσε στην *Ἀλεξιάδα* τις σχέσεις της με τον περιβάλλοντα κόσμο καθόρισε την αντίληψή της για τον «άλλο». Η Άννα προβαίνει στην διάκριση της οικουμένης με κριτήρια, κατ' αρχήν, πολιτικά και, κατά δεύτερο λόγο, πολιτιστικά. Δηλαδή παρουσιάζει ένα χώρο μεταβλητό με μετακινούμενα όρια και παρά πολύ εξαρτώμενο, άρα αμφισβητούμενο, από την εκάστοτε συγκυρία. Ο κόσμος δηλαδή χωρίζεται σε «φίλους» και «εχθρούς» είτε *πληττομένους ἀφ' ἡμῶν*, είτε *ἀποδεχομένους ἡμᾶς*. Οι Ρωμαίοι είναι *ἡμεῖς*· όλοι οι άλλοι είναι οι *βάρβαροι*.⁴ Για να κρίνει τόσο την κοινωνία στην οποία ζει όσο και τους γειτονικούς λαούς, η συγγραφέας δεν είναι άμοιρη των στερεοτύπων, που παρακολουθεί για να διατυπώσει τις κρίσεις της, τόσο εκείνα που της κληροδότησαν οι προηγούμενοι συγγραφείς, όσο και εκείνα που οι σύγχρονοι της διανοούμενοι χρησιμοποιούν. Εν τούτοις, τα συμπεράσματά της δεν αναπαράγονται μηχανιστικά, αλλά είναι αποτέλεσμα κριτικής παρατήρησης και σύνθεσης.

Η Άννα δομεί τον χώρο που την περιβάλλει ως σύνολο ομοκεντρών κύκλων με πυρήνα, όπως θα γράψει αργότερα ο Μανουήλ Παλαιολόγος⁵, την *οἰκία*, (δηλαδή το ανάκτορό της, την Κωνσταντινούπολη, και κατ' επέκταση την ελληνόφωνη ορθόδοξη ρωμαϊκή αυτοκρατορία), παρέχοντας την εικόνα ενός χώρου, ενός κάστρου, λιγότερο η περισσότερο οριοθετημένου, περιφραγμένου, που περιβάλλεται από ομόκεντρους κύκλους γειτόνων, συμμάχων ή εχθρών, χριστιανών ορθοδόξων ή όχι. Τον χώρο αυτό αποκαλεί *ἡ ἡμετέρα γῆ*, *ὁ κύκλος τῆς βασιλείας* και πολιτιστικά πιά, *ἡ αὐλή* (*θυραία καὶ ἡμετέρα*), σε αντιδιαστολή με την *ὑπερορίαν* και την *ἄλλοδαπήν*.⁶

4. ANNA KOMNHNH, *Ἀλεξιάς*, έκδ. LEIB, τόμ. I, 4-5

5. ΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *Ἐπιτάφιος εἰς τον αὐτάδελφον αὐτοῦ πορφυρογέννητον κῦρ Θεόδωρον*, έκδ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, τόμ. 3, Αθήνα 1926, 54.

6. ANNA KOMNHNH, *Ἀλεξιάς* I, 6, 7.

Στην οικία αυτή (*εἴσω τῆς ἡμετέρας πίστεως*) μπορούν να εισέλθουν και μὴ ορθόδοξοι χριστιανοί ἀλλὰ τουλάχιστον προικισμένοι με ἐλληνικὴ παιδεία. Ἀκόμη, οἱ περιβάλλοντες κύκλοι, ἢ οἱ περίφημοι βάρβαροι ὅλων των βυζαντινῶν πηγῶν, καταλαμβάνουν κάποια θέση με μιά ορισμένη ιεράρχηση ὡς πρὸς, ἀν ἐπιτραπεί ἡ ἐκφραση, τὴν βαρβαρότητά τους ἢ ἀλλοιωτικά, τὸν βαθμὸ τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς τους συνάφειας ἢ ἀντίθεσης με τὸ Βυζάντιο. Σέρβοι καὶ Βούλγαροι εἶναι βάρβαροι ἀλλὰ εἶναι χριστιανοί ορθόδοξοι, δηλαδή ἀνήκουν στὴν Οἰκουμένη καὶ ορισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς μετέχουν των ἐλληνικῶν γραμμάτων. Οἱ Λατίνοι εἶναι καὶ βάρβαροι καὶ δὲν ἀνήκουν στὴν Οἰκουμένη. Με συμπάθεια ἀντιμετωπίζονται μόνον ἐκεῖνοι που μετέχουν ἐλληνικῆς παιδείας. Τέλος, Ἀραβες Τούρκοι, Μογγόλοι κτλ. εἶναι γενικῶς βάρβαροι ἀλλὰ πάλι με κάποιες διακρίσεις ὡς πρὸς τὴν ἐν γένει παιδεία τους καὶ τὰ ἦθη τους.

Ἀν γιὰ τὴ συγγραφέα ὁ χώρος εἶναι ὀριζόντιος, ἡ διαστρωμάτωση ὅλων των κοινωνιῶν που ἀναφέρονται εἶναι κάθετη, ἀνάλογα με κριτήρια καταγωγῆς (*γένος*), οικονομικῆς ευρωστίας (*ἄνω καὶ κάτω τύχη*) καὶ παιδείας (*ἔσω καὶ ἔξω παιδεία*). Ἡ ιεράρχηση αὐτὴ ἰσχύει τόσο γιὰ τους ρωμαίους ὅσο καὶ γιὰ τους βαρβάρους. Χαρακτηριστικὴ καὶ γνωστὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Γισκάρδου καὶ των σχέσεων του με τὴν Αυτοκρατορία. Ἡ Ἄννα σκιαγραφεῖ τὴν προσωπικότητα: *τὸ γένος ἑτερόφυλος, βάρβαρος, τὴν τύχην ἄσημος, τὸν γνώμην τυραννικός, τὸν ψυχὴν πανουργότατος, τὴν χεῖρα γενναῖος*⁷. Τὰ κριτήρια γιὰ τὸν Γισκάρδο βέβαια ἰσχύουν καὶ γιὰ τους Ρωμαίους, πλὴν τῆς βαρβαρότητας. Μελετᾶται ὅλων καὶ ἡ τύχη καὶ τὰ προσόντα καὶ τὸ ἦθος καὶ ἡ παιδεία.

Γιὰ τὴν Ἄννα τὴν Κομνηνὴ «ἄλλοι» δὲν εἶναι μόνον οἱ κάθε λογῆς ξένοι ἀλλὰ καὶ οἱ υπῆκοοι/πολίτες τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴν οικία τῆς ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὸ σύνολο των ρωμαίων γιὰ τους οἱοῦνται, καὶ ὄχι χωρὶς συγκατάβαση, δὲν φεῖδεται ὀρισμῶν: *Ἔστι μὲν γὰρ τὸ ὑπήκοον ὡς ἐπίπαν δύσνουν τοῖς κρατοῦσι, σχηματιζόμενον δὲ τὰ πολλὰ καὶ διὰ κολακείας ἐπισπώμενον τοὺς ὑπερέχοντας*⁸. Καὶ ἀκόμη *Ἔτι μὲν γὰρ ἄλλως φύσει τὸ δοῦλον τοῖς δεσπόταις πολέμιον, ὅταν δὲ τῶν δεσποτῶν*

7. Ὁ.π., 37-38, 56, 59.

8. ANNA KOMNHNH, Ἀλεξιάς II, 63

ἀστοχήσει, ἐξουσίαν δραξάμενον κατὰ τῶν ὁμοδούλων ἀνύποιστον γίνεται⁹. Διαυγείς ορισμοί προερχόμενοι ἀπὸ ἐξέχον μέλος της ἀρχουσας τάξης, θυγατέρας του αυτοκράτορα καὶ παρ' ὀλίγον αυτοκράτειρας.

Σκοπιμο εἶναι νὰ μὴ παραλείπει κανεὶς ὅτι «ἄλλοι» ὑπάρχουν καὶ μέσα στὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία. Εἶναι αὐτοὶ που, ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, ἔχουν ἐκκεντρὴ συμπεριφορὰ καὶ κινούνται στὰ ὅρια τῆς ἐκτροπῆς¹⁰. Περιοριζόμαστε σὲ ἓνα παράδειγμα, δηλαδὴ τὴ saga τῶν σαλῶν αγίων. Οἱ βιογράφοι τοὺς ναὶ μὲν τοὺς χαρακτηρίζουν ὡς χαρισματικούς τρελοὺς ἀλλὰ τοὺς δύο τουλάχιστον πιὸ ἐξέχοντες φροντίζουν νὰ τοὺς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ καταγωγὴ. Ὁ ἓνας εἶναι Μογγόλος καὶ ὁ ἄλλος εἶναι Σύρος¹¹. Ὅμως, ἡ ἐνσωμάτωσή τοὺς στὸν ρωμαϊκό-ἐλληνικὸ χώρο γίνεται μέσω τῆς κατάκτησης καὶ τῆς ἐντρύφησης στὰ γράμματα. Ἡ ἀνεσή τοὺς νὰ κηρύσσουν καὶ νὰ ἐπιχειρηματολογοῦν σὲ ἀπταιστὴ ἐλληνικὴ γλῶσσα τοὺς ἀπαλλάσσει, ὅπως λέχθηκε, ἀπὸ τὴν πλήρη βαρβαρότητα.

Τὰ λίγα αὐτὰ παραδείγματα ἐπιχειροῦν νὰ υπογραμμίσουν τὴ δυνατότητα καὶ ἀναγκαιότητα νὰ μελετηθοῦν συστηματικὰ οἱ ἐννοιες τοῦ «ἄλλου» καὶ τῆς «ετερότητας» στὸ Βυζάντιο. Παραπληρωματικὴ ἐρευνὰ ὅμως χρειάζεται καὶ ὡς πρὸς τὴν πρόσληψη τῆς εἰκόνας τοῦ ρωμαίου ἀπὸ τοὺς ομόρους. Δείγματα τέτοιων μελετῶν ὑπάρχουν καὶ εἶναι ἐνθαρρυντικὰ.

Στὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ ΕΙΕ ολοκληρώνεται ἡ πρώτη φάση συλλογικῆς ἐρευνας γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἄλλου στὸν σλαβοβαλκανικὸ κόσμον καὶ οἱ τρεῖς ἐργασίες που ἀκολουθοῦν, γραμμένες ἀπὸ συνεργάτιδες τοῦ Ἰνστιτούτου, ἀποτελοῦν χρήσιμη συμβολὴ στὸ θέμα.

9. ANNA KOMNHNH, Ἀλεξιάς I, 72.

10. Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Ἡ ἐννοία τῶν περιθωριακῶν στὰ Βαλκάνια, στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα, *Οἱ Περιθωριακοὶ στὸ Βυζάντιο*, 15-17

11. Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία παραπέμπουμε Χριστίνα Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Ἡ παρουσία τῶν Σαλῶν στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, *Οἱ Περιθωριακοὶ στὸ Βυζάντιο*, 85-102· L. MAVROMMATIS, *Byzantine Fools: The Link Between Nature and Society, Nature and Society in Historical Context*, Cambridge (υπὸ ἐκτύπωση).

